

האם לראב"ד הייתה שיטה חדשה בשיעור הרביעית?

על טעויות בהדפסת החיבור 'פירוש שיעורי איסורין'

הקדמה
שם הספר ומחברו
סקירת כתב היד ומקור הטעות
טעויות מרובות בנדפס
סיכום

הקדמה

לאחרונה עסקתי בשיעור מידת הלוג וביחסה למידות אחרות. בין השאר מצאתי מחבר שכתב שקיימת דעה בראשונים שכל לוג הוא שתי רביעיות, וכמקור לכך צוין שו"ת הראב"ד סי' רלב ד"ה השיעור הי"ג. כיוון שהדברים נשמעו מוזרים ולא סבירים¹ עיינתי במקור - ספר תשובות ופסקים לראב"ד מהדורת הרב קאפח.

סימן רלב בספר הוא כולו 'ספר השיעורין', חיבור קצר שיצא לאור ע"י הרב משה הרשור בשם 'פירוש שיעורי האיסורין' מהעתקה של כת"י פריז, ואכן מודפס שם בין השאר המשפט: "וכל קב ב' לוגין וכל לוג ב' רביעיות, נמצא בקב י"ו רביעיות". מכיוון ששתיים כפול שתיים הם ארבע ולא שש עשרה ברור שיש כאן טעות כפולה, וצריך להיות: "וכל קב ד' לוגין² וכל לוג ד' רביעיות". מכיוון שראיתי שמדובר בטעות כל כך חמורה, שמצד אחד בולטת לעין-כל ומצד שני טעה בה תלמיד חכם בטעות

1 רביעית היא כשמה: רביעית הלוג, ראה משנה מנחות פז, ב וברייתא ב"ב צ, ב. וכן כתבו בפירוש גאונים וראשונים רבים: רב האי גאון בתשובה (תשובות הגאונים החדשות מהד' אופק סימן צט), רי"ף פסחים קט, א (כג, ב מדפי הרי"ף), רש"י שבת עו, ב ד"ה רביעית, תוספות פסחים קט, א ד"ה רביעית, רמב"ם עירובין פ"א הי"ג וביכורים פ"ו הט"ו וכלי המקדש פ"א ה"ב ובפירוש המשניות פאה פ"ח מ"ה ובמנחות בהקדמה ובפ"ט מ"ב ופי"ב מ"ד וכלים פ"ב מ"ב, ועוד רבים. ואמנם יש שקראו ללוג עצמו שהוא רובע הקב רביעית (המיוחס לרבנו גרשום בבא בתרא צ, ב, רש"י שבת עז, א ד"ה תנינא בשם יש מפרשים, תוספות הנ"ל בשם רבותיו של רש"י), אך ראה רש"י ותוספות שם שהוכיחו שרביעית בעלמא היא רביעית הלוג.

2 ראה המיוחס לרבנו גרשום ב"ב פט, ב ורי"ף פסחים שם (וראה ברי"ף שהוכיח זאת ע"פ גירסתו במשנה עדויות פ"א ה"ג שתשעה קבים הם שלושים ושישה לוגים, ועי' הגהת ר"ש מרובזעביץ על הרי"ף שם שתמה שבמשנה לפנינו זה אינו, ועי' תוספתא עדויות פ"א מהד' צוקרמנדל שם הובא השיעור של שלושים ושישה לוגים); רש"י שמות טז, לו ושבת עז, א ד"ה חמשה ועירובין פג, א ד"ה דמדברית ופסחים מח, ב ד"ה חמשת, רשב"ם ב"ב פט, ב ד"ה תומן, רמב"ם עירובין שם וביכורים שם ומקואות פ"ו הי"ג, ובפיהמ"ש פאה שם ועדויות פ"א מ"ג ומנחות פ"ב שם וכלים שם, ועוד רבים.

שיכולה להיות לה השלכה לפסיקת הלכה למעשה, נתתי אל ליבי לחקור את החיבור ואת הדפסתו.

שם הספר ומחברו

בשנת תשכ"ג הוציא לאור הרב משה הרשלר את הספר 'תורת הבית' לרשב"א בהוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם. בסוף הספר הוסיף הרב הרשלר חיבור שקראו 'איסור משהו' וייחס אותו לראב"ד בעל ההשגות. כפי שכתב הרב הרשלר, הפרק השני בחיבור שהדפיס, הפותח במילים 'מצאנו איסור משהו', הודפס כבר לראשונה על ידי הרב פרופ' שמחה אסף בתוך 'ספרן של ראשונים', ירושלים תרצ"ה. חידושו של הרב הרשלר היה הפרק הראשון המתחיל במילים 'פירוש שיעורי האיסורין'. הרב הרשלר החליט משום-מה שקטע זה, שנמצא בכת"י בספריה הלאומית בפאריס³, והועתק על ידי ד"ר בער גולדברג בשנת תר"כ, הוא הפרק הראשון של הספר 'איסור משהו' של הראב"ד⁴. על החיבור הקצר הזה הוסיף הרב הרשלר הערות, וכן פירוש בשם 'שולי האדרת'.

שנה אח"כ, בשנת תשכ"ד, הוציא לאור הרב יוסף קפאח את הספר 'תשובות ופסקים לראב"ד' בהוצאת מוסד הרב קוק, שם הובא כאמור 'פירוש שיעורי האיסורין' הנ"ל בתור סימן רלב של הספר. הרב קפאח העתיק את הדברים מספרו של הרב הרשלר ככתבם וכלשונם⁵, והוסיף התנצלות שעשה כן "כי אץ לו הדרך". השינוי היחיד שעשה הרב קפאח הוא שינוי שמו של הקטע מ'פירוש שיעורי האיסורין' ל'ספר השיעורין', בטענה שהספר עוסק גם בשיעורי טומאה ולא רק בשיעורי איסורים, תוך השערה שמקור הטעות בשם הספר הוא טשטוש הכתב בכותרת של כתה"י המקורי, והוא אף הוסיף בקשת סליחה מאת הראב"ד אם טעה בכך.

אולם כמה שנים אחרי זה הוכיח פרופסור שרגא אברמסון במאמרו 'ספרי הלכות של הראב"ד' (תרביץ לו, תשכ"ז, עמ' 179-158) שאין הקטע האמור שייך לראב"ד, שכן קיצור ממנו הובא כבר על ידי חותנו של הראב"ד ר' אברהם בן יצחק

3 הרב הרשלר כתב שמספרו הקטלוגי של הקטע הוא 187, אולם זו טעות ומספרו על פי המופיע בקטלוג הספריה הלאומית הוא: PARIS BN 181. זהו כתב יד המכיל מספר חיבורים, ולקראת סופו (עמ' 245-243) מופיע החיבור הנ"ל. הטעות במספרו של כתב היד נמצאת גם בספרו של הרב קפאח בהערה לתחילת הסימן.

4 למעשה, מקור הטעות בשם הספר (כפי שיתבאר להלן) הוא מכתבו של ד"ר גולדברג המצורף להעתקת כתב היד. במכתב, שהובא בחלקו במאמרו של אברמסון (שיוזכר להלן) כתב גולדברג כמה פעמים ששמו של הקונטרס שהוא שולח הוא 'איסור משהו'.

5 כולל הערותיו של הרב הרשלר.

מנרבונא (ראב"י אב"ד) בספר האשכול (מהד' אלבק חלק ב עמ' 125⁶) בשם 'אחד מן המחברים'. למרות זאת חזר ונדפס הקטע במהדורות נוספות על שם הראב"ד, הן על ידי מכון התלמוד הישראלי השלם (תורת הבית להרשב"א מהדורת תשל"ב) והן על ידי מוסד הרב קוק (תשובות ופסקים לראב"ד מהדורת תשנ"א). לעומת זאת, כשהכניסו בפרויקט השו"ת את הספר 'איסור משהו', הוסיפו הערה שהפרק הראשון 'מיוחס לראב"ד', ובהקדמה הובא שם שלדעת ר"ש אברמסון פרק זה אינו לראב"ד אלא לאחד הראשונים שחי לפניו⁸.

ראוי לציין שהטעות החמורה הנ"ל בעניין שיעור הלוג נתעלמה הן מעיני הרב הרש"ר והן מעיני הרב קפאח, והדבר תמוה.

סקירת כתב היד ומקור הטעות

כאמור לעיל, החיבור עצמו נדפס מתוך העתקתו של ד"ר בער גולדברג מכת"י פריז⁹. העתקתו של גולדברג לא הייתה לפניי, אולם כיום ניתן לצפות בקלות בכתב היד המקורי עצמו¹⁰. מדובר בכתב יד שנכתב בשלהי תקופת הראשונים (מאות י"ד-ט"ו) המכיל 249 דפים כתובים בכתב ספרדי עם מעט תיקונים בשולי הגיליון. כתב היד מכיל ברובו את פירוש הראב"ע לתורה ואת השגות הראב"ד על הרמב"ם, ובסופו מספר חיבורים קצרים: תשובות הרמב"ם לר' יהונתן הכהן מלוניל, אגרת הרמב"ם לר' יהונתן מלוניל, פירוש שיעורי איסורין הנ"ל ללא ציון שם המחבר, פירוש עלינו לשבח, פירוש אין מזל לישראל לרא"ש מלוניל, ודין האוחז באמה¹¹.

הכותרת שבכתב היד מלמדת שני דברים ברורים:

- 6 הקטע הנ"ל נמצא גם במהד' הצב"א עם פירוש נחל אשכול, חלק ג עמ' 104.
- 7 הדברים הועתקו גם בארחות חיים חלק ב (עמ' 283-281).
- 8 צ"ע מדוע נכתב שזה רק 'לדעת הר"ש אברמסון', הרי ההוכחה שלו ברורה ומוחלטת שהדברים לא יצאו מתחת יד הראב"ד.
- 9 הרב קפאח בהקדמתו לתשובה כתב, שד"ר גולדברג עשה מספר העתקות של כתב היד, ואחת מהן התגלגלה לרב הרש"ר. לרב קפאח עצמו היתה העתקה אחרת, אולם לאחר שהרב הרש"ר הדפיס את חיבורו העדיף הרב קפאח לקחת את הדברים המוכנים מתוך חיבורו של הרב הרש"ר ברשותו.
- 10 צילום כתב היד המקורי נמצא באתר האינטרנט של הספרייה הלאומית של צרפת, והוא מופיע בקישור הבא: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9064361x/f243.image>. תודתי לרב ד"ר עזרא שבט מהספרייה הלאומית שסייע לי במציאת כתב היד.
- 11 שני האחרונים הם בכתב יד שונה, ונראה שהועתקו מאוחר יותר על ידי מחבר אחר על מנת שלא להשאיר את המקום פנוי.

1. כותב כתב היד, אף שציין בדרך כלל את שם המחבר על כל חיבור, לא ייחס את החיבור שלנו לאף אחד, בוודאי שלא לראב"ד.

2. שמו המדויק של החיבור הוא אכן: 'פירוש שיעורי איסורין'. השם מופיע בגדול ובצורה ברורה, ובכך נסתרה השערתו של הרב קפאת.

והנה, בכתב היד הדברים הנ"ל נכתבו בצורתם הנכונה: "וכל קב ד' לוגין וכל לוג ד' רביעיות". מקורה של הטעות הוא ללא ספק בהעתקת גולדברג, כי נמצאים בכתב היד שלוש מקומות נוספים בהם האות ד' כשהיא בפני עצמה או בראש מילה נדפסה בטעות כב': א. בסוף השיעור הראשון נדפס: "חלא בחמרא וחלא בשיכרא חמרא בחיטי וחמרא משערי", ואילו הגירסא הנכונה כפי שהיא בכתב היד: חלא דחמרא וחלא דשיכרא חמרא דחיטי וחמרא דשערי". ארבע פעמים טעה המעתיק בזיהוי האות ד', כשבשלוש מתוכם הודפסה הד' בטעות כב'. ב. בתחילת השיעור החמישי נדפס: "השעור החמשי כזית. והוא מתחלק לב' מחלוקת", ובכתב היד מופיע ד' מחלוקות. אף ללא המופיע בכתב היד ברור שמדובר בטעות, שכן המחבר רשם שם ארבעה חילוקים ולא שניים. ג. בסוף השיעור הי"ב נדפס: "ואמר הנך תרי דפיין בחולי", ואילו הגירסא הנכונה היא: "דחולי".

מהציטוט הנ"ל מסוף השיעור הראשון מוכח שהטעות הייתה קיימת כבר בהעתקה שעמדה לפני הרב הרשלה, שכן בהערה שם (אות כ²) העיר הרב הרשלה שהגירסא בגמרא לפנינו היא "בד" ולא "בב". נראה שמה שגרם לטעויות המרובות הללו בהעתקת כתב היד הוא דמיון מסוים שיש בכתב היד בין האות ד' כשהיא בתחילת מילה לבין האות ב'.

טעויות מרובות בנדפס

בהזדמנות זו השווייתי את כל נוסח כתב היד של החיבור הזה לנדפס. מתברר שלמרות שמדובר בכתב יד קצר מאוד, המכיל בסך הכל שני דפים כפולים ובהם מעט יותר מאלפיים מילים, ולמרות שהוא כתוב באופן ברור וקל לפענוח, קיימות בנדפס למעלה משבעים טעויות, רובן של יתירות וחסרות, אולם גם השמטות של מילים, ואף מספר פעמים הושמט משפט שלם מפני טעות הדומות. כך למשל בשיעור הי"א הודפס: "גריסין שנתבשלו עם עדשים ויש בהן בנותן טעם בין שיש בהם לעלות באחד ומאה ובין שאין בהם לעלות באחד ומאה [אסור, אין בהם בנותן טעם בין שיש בהם לעלות באחד ומאה ובין שאין בהם לעלות בחד ומאה] מותר". המדפיס בהערה עא כתב שהנוסף בסוגריים מרובעים הוא על פי הגירסא שלנו בגמרא, אולם המעיין בגוף כתב היד יראה שאין צורך בכך, שכן הדברים מופיעים במלואם בכתב היד,

12 והיא הערה כא אצל הרב קפאת.

ומוכח שהם נשמטו מהמעתיק¹³.

עוד טעות שמוכח שהייתה כבר בהעתקה היא טעות בפיסוק. לפני השיעור הראשון נדפס: 'והאמורין לענין טומאה ז'. והם המת וכזית מן המת, וכעדשה מן השרץ, ושכתב זרע, ועצם כשעורה, ומלא תרווד רקב, ורביעית דם. ואף כי הנוגע בנותר מהם יטמא אחר הכלל הזה צריך לפרוש'. הרב הרש"ר כתב בהערה על סוף הדברים (אות יא): "צריך ביאור כוונת רבינו". אולם המעיין בגוף כתב היד יראה שכוונת המחבר פשוטה: לאחר המילים "הנוגע בנותר מהם יטמא" יש סימן פיסוק, והמשפט "אחר הכלל הזה צריך לפרוש" איננו המשך למה שלפניו, אלא הוא משפט פתיחה לדברים הבאים - עד כאן הביא המחבר בקיצור את מניין י"ד השיעורים, ומכאן ואילך הוא מתחיל ומפרט את כל השיעורים. ממילא הפיסוק הנכון הוא: "...ואף כי הנוגע בנותר מהם יטמא. אחר הכלל הזה צריך לפרוש" וכו'. נראה שאם הרב הרש"ר היה רואה את גוף כתב היד לא היה משתבש בזה.

ראוי לציין שבהעתקת הדברים מהנדפס לפרויקט השו"ת כחלק מהספר 'איסור משהו' נפלו עוד מספר טעויות, ואפילו שיבוש של מילה שלמה, אולם בנוסח שבתשובות ופסקים לראב"ד שבפרויקט השו"ת לא נמצאות הטעויות הנוספות.

סיכום

זכינו, ובדורות האחרונים התגלו והודפסו כתבי יד של ראשונים רבים שהיו ספונים וטמונים במקומות שונים בעולם. בעבר, כשכל ספריה שמרה בקנאות על אוצרות כתבי היד שלה והיה קושי לראות את כתבי היד עצמם, נאלצו המהדירים של כתבי היד להסתמך לעיתים על העתקות שהעתיקו למענם אחרים, ומלאכת הההדרה התנהלה לעיתים מכלי שני ושלישי, מה שהביא לטעויות רבות, חלקן קשות ומביכות. כיום ב"ה ניתן בדרך כלל לראות בקלות יתירה את כתבי היד עצמם, אם בצפייה בהם באופן מקוון, ואם בעזרת המכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבספריה הלאומית בירושלים, שמכיל צילומים וסריקות של מרביתם המוחלט של כתבי היד העבריים הידועים לנו היום.

'פירוש שיעורי האיסורין' הוא חיבור קדום וחשוב, שהיה ידוע בתקופת הראשונים, והגיע לידינו בשתי גרסאות, קצרה וארוכה. הגרסא הארוכה לא די שיוחסה בטעות לתקופה מאוחרת ממה שנכתבה, אלא אף הודפסה כשהיא מלאה בטעויות ושיבושים, חלקם משמעותיים ביותר, גם אם רובם אינם באשמתו של המהדיר שלפניו עמדה העתקה משובשת. ראוי שחיבור קצר זה יודפס מחדש בצורה מתוקנת כראוי לו.

13 אמנם קודם לכן יש תוספת משפט בסוגריים שאכן נשמט גם בגוף כתב היד.